

Громадська організація «КЕТЕР»
Музей культури єврейського народу
та історії Голокосту
«МУЗЕЙ МИХАЙЛА МАРМЕРА»

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР:
ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ
ПРЕДМЕТІВ ЮДАЇКИ

Матеріали
Всеукраїнського науково-практичного семінару

Вадим Яшин,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»
(Кривий Ріг)

Єврейські погроми на Півдні України (II пол. XIX – поч. XX ст.)

Антиєврейські погроми 1881–1884 років та 1903–1906 рр. що стали одними з ганебних сторінок модерної історії, одночасно відіграли роль поворотного пункту в усій історії українського і світового єврейства. За влучним висловом американський історика Й. Френкеля, «для представників єврейського народу, що жили в царській Росії, XX сторіччя почалося у 1881 р.» [1].

Поява у південноукраїнському краї протягом історично мізерного часу великих мас єврейства, культурно, релігійно і ментально відмінного від місцевого християнського населення, змінила й суттєво ускладнила етнонаціональну ситуацію в регіоні. Інтеграція єврейства до суспільних процесів регіону супроводжувалася посиленням конкуренції з іншими етносами, особливо у вигідних економічних позиціях в торгівлі й ремісництві. Найпершим наслідком цього було погіршення й небезпечне загострення стосунків у дихотомії «євреї-неєвреї».

З часу погромів і до сьогодні в науковому середовищі існують розбіжності у визначенні чинників антиєврейських погромів у південноукраїнських землях. Причини цих розбіжностей в більшості випадків політично та ідеологічно детерміновані. Частиною історіографії погромні події 1880-х років розглядалися або як наслідок антиєврейської змови, організованої чи інспірованої в Петербурзі або на місцях антисемітськими колами, близькими до уряду. Ця версія не тільки ідеально укладалася в «лакримозну» концепцію єврейської історії, але й застосовувалася як її підтвердження. Між тим вже серед сучасників подій теорія змови далеко не вважалася беззаперечною і піддавалася обґрунтованій критиці. Одразу після погромів було чути голоси, що євреї, мовляв, стали жертвами «погрому капіталістичного ладу», а не за національною ознакою [2]. Інші, автори, (напр. М. Миш), навіть дослідивши величезну кількість матеріалів, так і не спромоглися навести жодних фактів на підтвердження теорії «змови» та обмежилися загальними звинуваченнями місцевої влади в нездатності припинити погроми та в потуранні їм [3]. Навіть укладачі відомого збірника «Матеріали для історії антиєврейських погромів в Росії» С. Дубнов і Г. Красний-Адмоні, зібравши величезний масив документів, не надали жодного прямого доказу, що засвідчував би причетність

центральної або місцевої влади до організації погромів 1880-х років [4]. Більше того, опубліковані цими дослідниками матеріали, можливо попри їх бажання, радше заперечують, ніж доводять причетність влади до погромів. І все ж, віднайти істину виявилось нелегко.

Перекручування справжніх причин погромів почалося вже в 1881 році. Версія про можливу причетність до цієї справи міфічних чи справжніх слов'янофілів або панславистів ще у 1881 році була висловлена в лондонській «Таймз» [5]. («Таймз», вочевидь, мала непоганих інформаторів у Росії. Деякі оприлюднені газетою подробиці на той час містилися лише в поліцейських документах під грифом «таємно»). На початку 1890-х років у американський журналіст і письменник, кореспондент «Нью-Йорк таймз» Г. Фредерик повідомляв про існування «агентів-провокаторів», роль яких відіграли «банди молоді» із Санкт-Петербургу, що, мовляв, спеціально приїздили у визначені місцевості напередодні погромів [6]. Аналогічне твердження зустрічаємо у спогадах П. Соніна, написаних ним аж у 1909 році [7]. Д. Рейсін приписував організацію погромів 1880-х років «Чорній сотні» [8], хоча на той час ніякої «Чорної сотні» ще не існувало. Цікаво й те, що текстуальний опис картини погромів 1881 року та пояснення їхніх причин, що вперше з'явилися у вищезгаданому виданні «Таймз», повторюються у дещо вдосконаленому вигляді у французькому виданні А. Леруа-Больє 1889 року і відтоді майже дослівно репродукуються останні 120 років [9]. Спадає на те, що юдаїка та історична наука в цілому, мають «дякувати» А. Леруа-Больє за цей хибний історичний стереотип. Оцінки і характеристики становища єврейства межі осілості, в тому числі, як жертви постійних переслідувань і репресій, здається, саме у його праці набувають класичного, хрестоматійного вигляду. Достатньо зазирнути, наприклад, до статті «Pogroms» нью-йоркського видання «Encyclopaedia Judaica» 2007 р., щоби переконатися в цьому [10]. Єдину відносно об'єктивну точку зору на причини погромів, без звинувачень уряду чи то конспірологічних вивертів, зустрічаємо лише в маловідомому лондонському виданні 1908 року листа анонімного «С.А.» з Петербургу до преподобного С. Вілкінсона [11].

У новітній історіографії теза про стихійну природу погромів була висунута і підтверджена в рамках ревізійністської концепції працями, насамперед, Г. Роджера, С. Берка, Ш. Ломбрози, М. Аронсона. Зокрема, останній схилився до пояснення причин погромів прискореним економічним розвитком регіону, пропонуючи розглядати антиєврейські заворушення в загальному в контексті тогочасної російської політики. Б. Натанс робив висновок, що причиною погромів були стихійні, глибоко вкорінені, а не свідомо маніпульовані антипатії серед окремих груп населення [12]. Аналіз цих та інших досліджень дозволив ізраїльському історичному М. Поліщуку на початку ХХІ сторіччя констатувати, що «в сучасній історіографії загальноновизнаною є думка про непричетність влади Росії чи будь-яких політичних сил або рухів до організації погромів 80-х рр.» [13]. Отже,

чинники погромів полягали, здебільшого, в об'єктивній площині.

Є необхідність вказати на фактори, які носили місцевий, локальний характер. По-перше, погроми 1880-х років виникли на складному економічному тлі: нормальне господарське життя південноукраїнських земель ще відчувало вплив негативних наслідків, спричинених російсько-турецькою війною. Знизилося виробництво, насамперед – плантаційне сільськогосподарське, зросло безробіття, упали заробітки, південні землі заповнилися великою кількістю безгрошового, злиденного й озлобленого люду. Відносне благополуччя місцевих євреїв викликало у нього лише негативні відчуття. Не можна не враховувати, що більшість цих заробітчачан походила з тих губерній, де, на відміну від українських земель, взагалі не було досвіду ані повсякденного спілкування, ані довготривалого міжетнічного співіснування з євреями.

По-друге, у масовій свідомості етнонім «євреї» часто сприймався не тільки як національно-культурний ідентифікатор, а ще й як господарський. Єврейство, унаслідок роду його занять, асоціювалося із торгівлею, шинкарством і лихварством та часто розглядалося майже виключно як паразитичний експлуаторський прошарок. Конкурентні методи єврейської торгівлі сприймалися як комерційний обман, хитрість [14].

Живильним ґрунтом для розвитку антисемітизму і юдофобії виступали етнокультурні особливості єврейства. Усе внутрішнє життя юдеїв: ретельне дотримання релігійних приписів, мова й акцент, надзвичайна (можливо й надмірна) економність, підприємницька вдача, відраза до пияцтва, справжня чи удавана хворобливість, особливий одяг, їжа – буквально все виступало подразником для люмпенізованого середовища заробітчачан і слугувало невичерпним джерелом антисемітизму і юдофобії.

На початку 1881 р. відбулися антиєврейські заворушення в Німеччині і в Європі поширилися побоювання щодо спалаху погромів у Росії «в жорстокій, характерній для менш цивілізованого стану країни, формі». З наближенням Великодня такі побоювання «підсилювалися аж до впевненості» [15]. Приблизно з середини березня 1881 року аналогічні чутки з'явилися і в краї. Поліція затримувала розповсюджувачів чуток, якими виявилися представники різних верств: купці, міщани, селяни. Більшість затриманих вела підбурливі розмови в шинках, розпивочних та інших подібних місцях скупчення декласованого елементу. Поширювалися чутки про, нібито, дозвіл «і від міністра, і від губернатора» або й від самого царя «бити жидів». Майбутні погромники іноді навіть попереджали євреїв про погроми, мотивуючи це саме необхідністю виконання указів царя [19]. Херсонський віце-губернатор К. Пащенко повідомляв, що за три тижні до Великодня, в Єлісаветградському й Олександрійському повітах з'явилися чутки «про майбутнє поголовне побиття євреїв» [17]. Одеський рабин С. Швабахер звертав увагу на те, що організатори (?) погромів читали натовпу

«укази з театральних оголошень і карт трактирних страв», в яких наказувалося протягом трьох днів «бити євреїв, грабувати й нищити їхнє майно»[18].

Слід відзначити негативну і, часто провокаційну, роль преси, зокрема «Новоросійського телеграфу», редактором якої був М. Озмідов. У 1876–1878 роках, за того ж М. Озмідова, це видання відрізнялося показовим юдофільством і декларованою прихильністю до ліберального табору російської преси. Проте, поінформовані особи прозоро натякали на матеріальну участь верхівки одеської єврейської громади в організації юдофільських публікацій видання. Утім, це не дивно, якщо взяти до уваги широкі бізнесові інтереси М. Озмідова в Одесі [19].

Перший погром спалахнув у ніч з 15 (27) на 16 (28) квітня в Єлисаветграді під час православного Великоднього тижня. На жаль, унаслідок прикрої плутанини із юліанським і григоріанським календарями, у різні часи мемуаристи, а за ними й дослідники [20] (Г. Сліозберг, М. Аронсон, та Б. Натанс) вказували на співпадіння православного Великодня та єврейського Пейсаху в 1881 році. Це, на їх думку, призвело до зростання «релігійної напруги» в ці дні. Але Великдень 1881 року припадав на 12 (24) квітня (25 нісана 5641 р. за єврейським місячним календарем) а юдейський Пейсах продовжувався з 2(14) квітня (в ніч з 1 на 2 квітня) до 9(21) квітня (14/15-22 нісана) як це зазвичай прийнято. Погроми ж почалися 15 (27) квітня, або 28 нісана, майже через тиждень після єврейського Пейсаху – і це загальне правило: православний Великдень завжди відзначається у ці дні.

Стурбована тривожними чутками, єлисаветградська влада застосувала додаткових заходів для підтримання громадського спокою. За домовленістю поліцмейстера Богдановича та начальника 7-ї кавалерійської дивізії Косича, у розпорядження міської поліції було відряджено 30 піших солдатів та 12 вершників, а також ескадрон гусарського Білоруського полку [21]. На третій день по Великодні, у середу 15(27) квітня, посилення було знято. Однак цього ж дня, по обіді, з невеликої п'яної сварки в єврейському шинку почалися заворушення, що швидко переросли в погроми. Події спонукали частину єврейства міста рятуватися втечею. Протягом квітня-вересня 1881 року за кошти Комітету допомоги (див. нижче) із міста виїхало 105 євреїв, більшість з яких попрямувала до Кременчука, решта – до Ольвіополя, Миколаїва, Одеси, Черкас, Олександрії, Нового Бериславу, Новоукраїнки, Фундуклівки, Знам'янки і Балти [22]. З 16 до 28 квітня (28 квітня – 10 травня) заворушення сталися в 3 містах, 2 містечках, на одній станції залізниці та в 40 сільських населених пунктах Херсонської губернії. На початку травня погроми перекинулися до Катеринославської губернії. За час із 1 по 10 (13 – 22) травня заворушення відбулися більше як у 20 населених пунктах губернії, зокрема у двох єврейських маєтках та в єврейських колоніях Межиріч, Трудолюбівка, Нечаївка, Графська і Сладководна.

Більшість погромів починалися і відбувалися в населених пунктах, що числилися як «козацькі

станіці», населення яких перевищувало 1000 осіб (Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка, Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець), або у великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. Саме тут відбувалося скупчення заробітчан, що якраз приїхали на заробітки, а також кримінального й декласованого елементу, що стали основою банд погромників.

Погромники, як правило, одразу ж грабували винні погреби. «Коли розбивали шинок, – пише М. Миш, – то горілку носили звідти різним посудом, навіть і шапками. Пити запрошувались усі» [23]. На тотальне пограбування винних погребів звертали увагу всі очевидці погромів [24]. Для погромників важливішим був сам погром, а не матеріальна пожива. Купець Бродський, власник маєтку в селі Велика Соколовка (Херсонська губ.), пропонував селянам 100 рублів (велика сума на той час), щоби обійтися без погрому. Селяни відмовилися, напали на маєток і знайшли в касі 118 рублів, які розділили між собою «від одного рубля до 40 копійок» [25].

У розпал подій до міських погромників часто приєднувались місцеві українські селяни з тривіальною метою поживи чужим майном. Так було під час погромів маєтку єврейського купця Чауського Васіновка, сіл Гайчул, Воскресенка (Катеринославщина) де майно євреїв було повністю пограбоване місцевими селянами. У Царевокостянтинівці шостого травня погромники разом з селянами пограбували склад горілки, а наступного дня селяни громили єврейські колонії Межиріч, Нечаївку, Сладководну, Трудолюбівку та Графську. Жителі колонії Графська вдень 7(20) травня намагалися переховати майно в сусідній німецькій колонії Марінфельд, але ввечері того ж дня погромники погрозами примусили жителів Марінфельда віддати єврейське майно [26].

У Херсоні невідомими було розповсюджено листівки антиєврейського і антиурядового змісту (про зміст є тільки повідомлення начальника Херсонського губернського жандармського управління полковника Де-Мазарі, але власне листівки в досліджених нами архівах відсутні). Налякані євреї залишали домівки та здавали гроші в банк на зберігання. Щоби убезпечити дітей від можливих погромів, євреї переховували їх у неєврейських родин. На щастя, зусиллями влади, погромів в місті вдалося уникнути.

В Одесі була здійснена спроба організації силової протидії погромникам з боку євреїв. Після перших звісток про погроми, близько 30 єврейських студентів Одеси вирішили утворити озброєні загони самооборони. У шабат, 2 (14) травня, ними було організовано збори в синагогах. Ідея була підтримана громадою з обіцянкою виконувати всі вказівки організаторів самооборони. Але, оскільки погром почався вже на другий день (3(15) травня), організувати масову протидію не вдалося, тому відбулися лише локальні спроби опору погромникам. Утім, одеський погром був придушений швидко і рішуче. Одеський рабин С. Швабахер, порівнюючи погроми в Катеринославі,

Смілі, Києві з «нашестьям вандалів», протиставляв їм події в Одесі, зауважуючи, що «вся ця справа була скоріше схожа на юнацький дебос: декілька сотень вуличних хлопчаків разом з босоною командою, що коливалася як в чисельності, так і на ногах, вештались, волаючи, вулицями, били скло... розбивали крамниці та... віддавали належну увагу шинкам і винним погребам» [27].

Автором було досліджено етносоціальний склад учасників погромних подій. Їх можна умовно поділити на дві групи, відмінних за часом, роллю і характером участі у погромах. Першу групу склали власне погромники, ті хто нищів і грабував єврейські маєтки. Для них важливішим був власне погром, хуліганство, сваволя, а зовсім не матеріальна пожива. За родом занять це були заробітчани, за походженням – калузькі, орловські, рязанські, тульські селяни, отже – росіяни, на що вказує також і їхня конфесійна належність (безпоповці, старовіри і одновірці). Представників інших національних і релігійних груп – лютеран, менонітів, католиків, тощо нараховувалося всього 10 осіб з числа затриманих погромників [28].

Другу групу учасників погромів склали *місцеві селяни – українці*, яких, за здійсненими підрахунками, налічувалося менше третини від загальної кількості. Наявність більш докладних даних етнічного характеру, скоріше за все, засвідчила б ще менший рівень українців серед погромників, але, на жаль, таких даних не існує. *Вони приєднувались не до погромів, а до пограбувань*, отже, були не стільки погромниками, скільки грабіжниками. Не бракувало випадків, коли, оговтавшись (можливо, витверезившись), українські селяни повертали награбоване євреям [29]. І хоча цей факт їх ніяк не виправдовує, але показує, що вони усвідомлювали аморальність власних дій. Цікаво, що з боку першої групи погромників, фактів розкаяння чи повернення майна, чи то компенсації збитків у джерелах не зафіксовано.

Гірка іронія долі полягала в тому, що українських селян-грабіжників швидко знаходили і викривали, у той час, як справжні бандити-погромники, не українці у своїй масі, легко укривалися від поліції, їх складно було ідентифікувати і вони залишалися непокараними. Відтак, погроми погіршували українсько-єврейські стосунки, лише побічно торкаючись стосунків єврейства з іншими етносами.

Цікаві результати дає аналіз даних демографічної статистики. Так, у тих містах, де відбулися погроми у 1881 році (Ананьєв, Катеринослав, Єлісаветград, Берислав, Верхньодніпровськ, Олександрівськ, Новомосковськ, Ольвіополь тощо), кількість єврейського населення перевищувала етнічне російське, а де погромів не було (Маріуполь, Павлоград, Слов'яносербськ, Херсон, тощо), єврейське населення кількісно поступалося російському етносу. Характерно, що кількість етнічного українського та іншого населення в усіх випадках ніяк не співвідносяться із цими кореляціями. (Хоча й дуже обережно, але можна стверджувати, що конкуренція саме із російським етносом

може бути зарахована до важливих чинників, що сприяли виникненню погромів. Зазначимо, що конкурентний чинник взагалі у міжетнічних стосунках сягає своїм корінням глибини віків. С. Боровой, вважає, що ліквідація економічної конкуренції між євреями та неєврейськими міщанами в результаті національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького була найважливішим досягненням українського міщанства).

Факт погромів, їхній грабіжницько-бандитський характер та специфіка соціального складу погромників, викликали неприйняття й осуд свідомої частини громадськості краю, усіх суспільних верств: селян, міщан, купців, дворян, духівництва тощо. Влада за різних чинників не спромоглася одразу припинити погроми, тому функції захисту євреїв від банд погромників, у тому обсязі, у якому це було можливо в тогочасних умовах, узяли на себе свідомі представники місцевої християнської громади, етнічні українці, росіяни й німці.

Форми допомоги християнської громади євреям були різноманітні. Це і переховування єврейського майна, малолітніх дітей та самих євреїв у християнських родинах; також, створення загонів міліції із селян для фізичної протидії погромам, при чому, чисельність окремих досягала 150 і більше осіб. Нарешті, утримання й захист єврейських втікачів під час погромів та матеріальна допомога єврейським родинам у перші дні та тижні після погромів. Допомогу постраждалим євреям і тим, що переховувалися від погромів, організував особисто піклувальник єврейських колоній Ковальський. Він надав свою садибу євреям-біженцям під тимчасове розташування, організував для них харчування за власний кошт, допоміг грошима. Ковальському вдалося зібрати більшість євреїв, що переховувалися від погромів, повернути в покинуті ними колонії та переконати німецьких колоністів надати євреям продовольчу допомогу. З боку департаменту державних маєтностей Херсонської і Бессарабської губерній, після придушення погромів було організовано розшук і повернення євреям пограбованих худоби та майна, надано матеріальну й технічну допомогу шульцям (старостам) у закупівлі хліба для постраждалих колоній.

Слід відмітити й унікальний приклад самоорганізації євреїв у допомозі постраждалим від погромів у Єлисаветграді (досліджено автором в окремій статті) [31]. Єлисаветградський комітет став ефективним інструментом внутрішньоетнічної допомоги єврейської громади одновірцям, постраждалим унаслідок погромів 1881 р. Найбільшу організаційну і розпорядницьку роль у діяльності Єлисаветградського комітету відіграв купець Григорій Коган. Його особисті контакти і зв'язки з впливовими представниками єврейства в Росії і за кордоном забезпечили надходження достатнього обсягу коштів для забезпечення реалізації основних цілей діяльності комітету. У процесі діяльності Єлисаветградського комітету виникали нові, розвивалися і набували об'єктивної форми зв'язки між єлисаветградською та іншими, територіально і державно відокремленими

єврейськими громадами. Важливою умовою цього було самоусвідомлення їх учасниками нерозривної внутрішньоетнічної єдності, що ставало ключовим аспектом у контексті формування модерних державницьких традицій єврейської нації.

Хвиля погромів початку ХХ сторіччя мала як спільне, так і відмінне від погромів 1880-х років. Спільне було те, що євреї були головною метою погромників, але не єдиною. Відмінне було те, що, по-перше, погромна хвиля 1905–1906 років вирізнялася надзвичайною жорстокістю, великою кількістю жертв і величезною матеріальною шкодою. По-друге, участь поліції у погромах була, що найменше, неоднозначною. По-третє, у виникненні погромів та у діях погромників прослідковуються риси організованості, горизонтальної та вертикальної координації. Основна хвиля погромів прийшла на час із 18 до 26 жовтня. На Катеринославщині стався 41 погром, на Херсонщині – 82 погроми.

Зрозуміло, влада, майже як завжди і майже як усюди, стверджувала про повну непричетність до погромів і про абсолютність та вичерпність власних дій щодо припинення погромів. Зі свого боку, політики, депутати Державної думи, намагалися довести таку ж абсолютну і вичерпну провину влади у подіях, що сталися. Це добре ілюстровано, наприклад, знаменитими виступами у Державній думі 8 червня 1906 року П. Столипіна та князя С. Урусова [32].

Соціальний склад погромників цієї хвилі потребує певних додаткових досліджень, але, якщо спиратися на усталені дані, то основними погромниками були представники так званої «дрібної буржуазії» — крамарі, торговці тощо та, особливо у Єлісаветграді та Кривому Розі – робітники. Перший факт говорить про наявність певних економічних, конкурентних чинників. Стосовно ж участі робітників, дозволимо собі застосувати певну аналогію і з певною долею обережності стверджувати, що більшість з них були етнічні росіяни, що прибули до Кривого Рога та Катеринослава на тимчасові чи постійні заробітки. Як і чверть століття до того, місцеве населення (українці, німці тощо) брало найменшу участь у погромах, а основна частина знову переховувала євреїв та їхнє майно.

В.(З.). Жаботинський висловив, здається, найдраматичніший і найпрагматичніший погляд на погроми: «я гребую утішати себе казками й кажу вам із спокійним холодом в кожному атомі моєї сутності: немає порятунку, ви в чужій землі, і до кінця здійсниться над вами воля чужини! Ніколи не прийду я на страшне згарище мого народу із заплаканою носовою хусткою в руках... настане день, день, коли мій народ буде великий і незалежний... Ремесло мое – ремесло одного з мулярів на спорудженні нового храму для мого самодержавного Бога, ім'я якому єврейський народ. Коли блискавка ріже наскрізь чорне небо чужини, я велів моєму серцю не битися і очам не дивитися: я беру і кладу чергову цеглину і в цьому мій єдиний відгук на гуркіт руйнування» [33].

Література

1. Барнави Э., Фридлендер С. Евреи и XX век: Аналитический словарь. Пер. с фр., Москва: Лехаим. 2004. С. 504.
2. Блюх И.С. Антиеврейские беспорядки 1881–1883 годов. С.-Петербург, 1901. паг.1. С. 3.
3. Мыш М.И. Погромы и их причины. *Восход*. 1883. Кн.1/2. С. 209-222; Кн. 9. С. 1-21.
4. Що, між тим, це не завадило Г. Красному-Адмоні стверджувати зворотнє. Див.: Красный-Адмони Г.Я. Старый режим и погромы. *Материалы для истории антиеврейских погромов в России*. Т.1. Петроград, 1919. С. XVI–XXXII.
5. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the «Times», with Map and Appendix. London: Printed in Spottiswoode & Co., New-Street Square, 1882. 31 p. (Не можна не зауважити, що «Таймз», вочевидь, мала непоганих інформаторів у Росії. Деякі оприлюднені газетою подробиці на той час містилися лише в поліцейських документах під грифом «таємно»).
6. Frederic H. The New Exodus. A Study of Israel in Russia. New York: G.P.Putnams Son's; London : W. Heinemann, 1892. P. 116.
7. Сонин П. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года. *Еврейская Старина*. 1909. Т. 4. Вып. 4. С. 207-218.
8. Raisin Jacob S. The Haskalah Movement in Russia Philadelphia, 1913.
9. Leroy-Beaulieu A. L'Empire des Tsars et les Russes. Т. III. La Religion. Paris, 1889. P.616-618; Його ж: The Empire of the Tsars and Russians. Part III. The Religion. New York – London,1896. P. 551-554.
10. Encyclopaedia Judaica. Vol. 16. 2nd ed. New York, 2007. P. 280.
11. С.А. New Light on the Jewish Question in Russia. London,1908. – 67 p
12. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва, 2007. С. 189.
13. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Иерусалим : Гешарим, 2002. С. 366.
14. Joseph S., Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910. *Studies in History, Economics and Public Law*. Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University. Vol. LIX. [Columbia University], 1914, 60(476).
15. Persecution of the Jews of Russia 1881... P. 4.
16. Швабахер С. Л. Записка о причинах беспорядков на юге России, представленная Его Сиятельству графу Кутайсову (...) одесским городовым раввином д-ром Швабахером. Пер. с идиш. Одесса, 1881. С.6.
17. Держархів Дніпропетровської області. Ф. 5. Оп.1, спр. 193. Арк. 154.
18. Швабахер С. Вказ. тв. С. 4.
19. Краев С.М. «Новороссийские телеграф» и его сподвижники. Одесса, 1881. С. 13.
20. Слизберг Г.Б. Дела минувших дней. В 2 т. Париж, 1933 Т.1. С. 100; Aronson M. The Anti-Jewish Pogroms in Russia // Pogroms (...). Cambrige, 1992. P. 47; Натанс Б., Вказ тв. С. 215.
21. ДАОО, ф.5, оп.1, спр.193, арк. 154-155.

22. Держархів Кіровоградської області, Ф. 78. Оп.13. Спр.8, арк.6-6(зв), 77.
23. Мыш М.И. Погромы и их причины // Восход. 1883. Кн.1/2. С. 220.
24. ДАОО, Ф.5. Оп.1. Спр. 187, арк. 26-29; 249.
25. ДАОО, Ф. 5. Он. 1. Спр. 201. Арк.14-14(зв).
26. РДІА, Ф.821. Оп.9 Спр.125, арк. 3-4.
27. Швабахер С. Вказ тв. С. 7-8.
28. Материалы для истории антиеврейских погромов в России... Т.2. С. 531-540.
29. РГИА. Ф.821, Он. 9. Спр. 125. арк.2.
30. Первая Всеобщая перепись населения Российской имп. 1897 г. Т.ХІІІ. Екатериносл. губ. Санкт-Петербург, 1903. с.74-75.; Там само. Т.ХLVIІІ., Херс. губ. С.-Пб, 1904. С. 90-93; Persecution... Р. 24-31
31. Яшин В. Діяльність першого (Єлисаветградського) комітету з допомоги постраждалим євреям (1881–1882 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Історія та археологія. 2011. – Т. 19, вип. 19. С. 29-36.
32. Погромы и погромщики. Серия: «Письма крестьянина». Н.-Новгород, 1906. № 12. 32 с.
33. В. Жаботинский. В траурные дни. URL gazeta.rjews.net/Lib/Jab/Feuilletons.html#linktostr22